

δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν, διότι εἶναι φανερόν ὅτι ἡ μία ἀνακαλεῖ τὴν ἄλλην, καὶ τοῦτο ὡσαύτως ἀπαιτεῖ ψυχικὴν τινα ἐνότητα. Ἄλλ' ἔχουσιν ἄρα καὶ ἀφηρημένας καὶ γενικάς ἐννοίας; τοῦτο εἶναι λίαν ἀμφίβολον, ἂν καὶ τινες τὸ παραδέχονται. Κατ' ἐμὲ εἰς τὰς πράξεις τῶν ζῶων δὲν βλέπω δείγματα γενικεύσεως. Ὄταν ὁμοιά τινα παρουσιάζονται αὐτοῖς, βλέπουσι τὴν ὁμοιότητα, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ αὐτῆς ἀπατῶνται, ἀλλ' ὅτι ἐκ τῶν ὁμοίων καὶ κοινῶν χαρακτήρων σχηματίζουσι διὰ τῆς ἀφαιρέσεως γένη καὶ εἶδη, τοῦτο οὐδόλως ἀποδεικνύεται, καὶ τοῦτο ἀπαιτεῖ λογικὴν τινα δύναμιν, ἧς τὰ ζῶα εἶναι ἄμοιρα. Ὡς ἐκ τούτου οὐδὲ τὸν ἀληθῆ συλλογισμόν ἔχουσιν, ὅστις γίνεται διὰ τῆς ἐξαγωγῆς καὶ ἐπαγωγῆς, καὶ κατ' ἀμφοτέρας τὰς λειτουργίας ταύτας στηρίζεται, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τῆς εἰς γένη καὶ εἶδη λογικῆς κατατάξεως. Ἐὰν δὲ ἐνίοτε φαίνονται συλλογιζόμενα, ὁ συλλογισμὸς τῶν φαίνωνται ἀτελέστατος, καὶ δι' αὐτοῦ μεταβαίνουσιν ἀπὸ μερικῆς τινος κρίσεως εἰς ἄλλην μερικὴν, καὶ φθάνουσιν εἰς μερικὸν ἐπίσης συμπέρασμα. Οὐχὶ δὲ σπανίως οἱ φαινόμενοι συλλογισμοὶ τῶν δὲν εἶναι εἰμὴ ἀναμνήσεις αἰσθήσεων καὶ ἐνστιγματικαὶ ἐνεργεῖαι. Ὡσαύτως, ὅ,τι καὶ ἂν λέγωσιν οἱ δαρβι-

νισταί, δὲν δύναμαι ν' ἀποδώσω εἰς τὰ ζῶα δημιουργικὴν φαντασίαν, διότι καὶ ἡ δύναμις αὕτη ὑποθέτει λογικόν τινα τύπον τελειότητος, ἐν τὰ ζῶα δὲν δύνανται νὰ συλλάβωσι, καὶ οὐδὲν τῶν ἔργων αὐτῶν ἐμφανίει καλλιτεχνικὴν τινα ἰδανικότητα. Ὡς δὲ πρὸς τοὺς ἠθικοὺς τῶν ζώων χαρακτηῖρας, ἀναλογουῖσιν οὗτοι ἐξ ἀνάγκης πρὸς τοὺς νοητικούς. Τὸ αἶσθημα συμβαδίζει μὲ τὸ νόημα, εἶναι ἐνσάρκωσις τοῦ νοήματος· ὁ ἔχων ὑψηλὰς ἰδέας ἔχει καὶ εὐγενῆ αἰσθήματα. Ποῖα δύνανται νὰ ἦναι τὰ αἰσθήματα τῶν ζώων; Τὸ πρῶτον καὶ κύριον εἶναι τὸ τῆς ἰδίας συντηρήσεως, ἐγωϊστικὸν αἶσθημα, εἰς ὃ τινὰ ἐξ αὐτῶν θυσιάζουσι καὶ τὰ ἴδια τέκνα, διότι τὰ τρώγουσι. Τὸ τῆς συμπαθείας πρὸς τὰ ὁμοειδῆ ὑπάρχει ἐνίοτε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συνηθείας καὶ τῆς ἀνάγκης, ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ ἑτεροειδῆ, σχεδὸν οὐδέποτε παρατηρεῖται, παρεκτὸς ἐὰν ἐπιβληθῆ διὰ τῆς ἀναγκαίας συγκατοικίας. ἀπ' ἐναντίας, σφοδρὰ ἀντιπάθεια καὶ πόλεμος μέχρις ἐξοντώσεως εἶναι τὸ κοινὸν δίκαιον μεταξύ τῶν πλείστων τῶν ἑτεροειδῶν ζώων· εἶναι ἀπίστευτον πόσον εἶναι γενικὴ καὶ καταστρεπτικὴ ἰδίως μεταξύ τινῶν ἐντόμων ἢ ἀλληλομαχία. Ἐντὸς δὲ τοῦ στενοτέρου κύκλου τοῦ συγγενικοῦ

αὐτῶν βίου παριστῶσι τὰ ζῶα φαινόμενα ἠθικὰ
 μοιάζοντα πρὸς τὰ ἀνθρώπινα, συζυγικὴν καὶ
 μητρικὴν στοργήν, ἀλλ' οὐχὶ πατρικὴν, οὐδὲ ἀδελ-
 φικὴν, καὶ αὐτὴ ἡ μητρικὴ δὲν ἐκτείνεται εἰμὴ
 μέχρις οὗ τὰ τέκνα ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς τεκού-
 σης, ἔπειτα γίνονται ἄγνωστα πρὸς αὐτήν, καὶ
 αὐτὴ τὰ λησμονεῖ, καὶ δυνατὸν νὰ συζευχθῶσιν
 εἰς ἄρρενα καὶ θήλεα, διότι ἡ κατὰ τύχην πολυ-
 γαμία εἶναι ἐπίσης τὸ κοινὸν δίκαιον τῶν ζῶων,
 πλὴν ὀλιγίστων τινῶν μονογάμων. Βεβαίως ἔχουσι
 καὶ ζῶα ἀγάπην καὶ μῖσος, γαράν καὶ λύπην,
 θόνον καὶ εὐγνωμοσύνην, εἶδος τι ὑπερηφανείας,
 ἵνα ἔξ αὐτῶν ἀγαπῶσι τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἀφο-
 ροῦνται εἰς αὐτὸν μέχρι θανάτου, ἀλλὰ πάντα
 τὰ ἠθικὰ των αἰσθήματα περιορίζονται ἐντὸς τοῦ
 ἐγωϊστικοῦ κύκλου, καθὼς πᾶσαι αἱ νοητικαὶ
 αὐτῶν ἐνέργειαι περιορίζονται ἐντὸς τοῦ αἰσθη-
 τικοῦ, διότι ἡ αἰσθησις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν
 ἐγωϊσμόν, καὶ ὁ ἀπλῶς αἰσθητικὸς βίος οὐδὲν
 ἕτερον αἰσθημα δύναται νὰ παραγάγῃ ἢ τὸ ἐγωϊ-
 στικόν. Καὶ αὕτη εἶναι ἡ βᾶσις καὶ τῶν συναγε-
 λασμάτων ἐκείνων ἅτινα κοινωνίας τῶν ζῶων
 εἰνὲς ὀνομάζουσιν. Οὐδὲν ἴχνος ἐν αὐτοῖς κοινοῦ
 δικαίου καὶ προοδευτικῆς ἀναπτύξεως· αἱ δὲ ἐν
 ταῖς κοινωνίαις ταύταις παρατηρούμεναι τάξεις

καὶ ἄρχαὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ συνδυασμοὶ ποικίλων ἐνστιγμάτων· οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες εἶναι ζῶα τοῦ αὐτοῦ εἴδους ἀλλ' ἀνωτέρας ἀναπτύξεως, οἱ στρατιῶται καὶ πολέμαρχοι εἶναι ἄλλα ἐρρωμενέστερα, οὐδὲ μᾶς ὑπέδειξαν μέχρι τοῦδε οἱ ζωολόγοι τάξεις λογίων καὶ φιλοσόφων. Εἶναι ἀκατανόητος τῶν ζῴων ἡ μαγία ἐπιστημόνων τινῶν προσπαθούντων ν' ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὸ φυσικὸν αὐτοῦ μεγαλεῖον καὶ νὰ τὸν ταυτίσωσι καθ' ὅλα μὲ τὰ κτήνη. Τοιαύτη εἶναι ἡ ψυχὴ τῶν ζῴων καὶ οὕτω λύεται τὸ πρῶτον ζήτημα.

Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου ὀλίγα ἀπομένουσι, διότι ἤδη σχεδὸν ἐλύθη ἀφ' ἑαυτοῦ. Ὅτι ἐπὶ πλέον τοῦ ζῴου ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὴν μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰν, ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι τὸ πᾶν. Τὴν ψυχὴν τῶν ζῴων ἐπειράθημεν νὰ γνώρισωμεν ἐκ κτῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν ζωῆς, καὶ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ λογικὴ μέθοδος, ἀπεδώκαμεν αὐτοῖς τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ προσόντα ὅσα ἀγγέλλουσι προφανῶς αἱ πράξεις καὶ ὁλόκληρος ὁ βίος αὐτῶν. Ταῦτα δὲ τὰ προσόντα ἔχει καὶ ὁ ἄνθρωπος, καθὼς ἔχει καὶ σωματικὸν ὀργανισμόν ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον τῶν ζῴων, καὶ κατὰ τινὰ τελειότερον, ἀλλ' ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἔχει ἐπὶ πάντων τούτων τὸν

λόγον, καὶ πίστευσόν μοι, φίλτατε, οὐδόλως ἄδικον ἔχουσιν οἱ διὰ τοῦ προσόντος τούτου διαστέλλοντες τὴν κτηνώδη φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης. Τὸν ἐνδιάθετον λόγον δὲν ἔχουσι τὰ ζῶα, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε τὸν προφορικόν, διότι οὗτος εἶναι δημιουργημα ἐκείνου. Ὁ λόγος εἶναι ἡ θεία δύναμις τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ πρὸς τὸ ἄπειρον δύναμις· διὰ τοῦ λόγου γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἀνώτερος ἑαυτοῦ, διότι νοεῖ τὸν λόγον τοῦ παντός καὶ ἀνυψοῦται μέχρι τοῦ θείου λόγου· διὰ τοῦ λόγου ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, μορφοῦναι ἐπιστήμας, ἐπινοεῖ τέχναις, καὶ δι' αὐτῶν μεταβάλλει καὶ κυριεύει τὴν φύσιν· διὰ τοῦ λόγου συλλαμβάνει τάξιν τελειοτέραν τῆς τάξεως τοῦ κόσμου καὶ κατ' αὐτὴν ἐκδηλουμένην καὶ ζωογονουμένην ὑπὸ τῆς φαντασίας πλάττει νέα ὄντα, καὶ δημιουργεῖ τὸν κόσμον τῆς καλλιτεχνίας· διὰ τοῦ λόγου εὐρίσκει τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του, τὸν νόμον τοῦ προσρισμοῦ του, τὸ ἠθικόν του καθῆκον, τὸν ἀληθῆ σύνδεσμον τῆς μετὰ τῶν ὁμοίων του κοινωνίας, καὶ τὰς ἀρχὰς καθ' ἃς πρέπει αὕτη νὰ ρυθμίζεται, ὅπως ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς πληρωθῇ ὁ προσρισμὸς του.

Ἐλπίζω ὅτι ἔλυσαι τὰς ἀπορίας σου. Ἦδη ἤξεύρεις διατί καὶ πῶς ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις

δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς μόρφωσιν ἀληθοῦς ἐπιστήμης, οὐχ ἥττον τῶν φυσικῶν, γενικῆς καὶ βεβαίας· ἤξεύρεις τί εἶναι ἡ δαρβινικὴ διδασκαλία, καὶ τίνι τρόπῳ ἡ συγκριτικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων ψυχολογία ἔρχεται εἰς ἐπικουρίαν τῶν ἀτομικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἡμῶν παρατηρήσεων.

ΙΖ'

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Δέν ἐπίστευον, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, ὅτι ἡ σύντομος ἐπιστολή μου ἤθελε σέ ὑποχρεώσῃ νὰ εἰσέλθῃς εἰς τόσον διεξοδικὰς ἀναπτύξεις, καὶ ζητῶ συγγνώμην δι' ὃν σοι ἐπέβαλον κόπον, καὶ ἔτι μᾶλλον σοὶ εὐγνωμονῶ διὰ τὴν προθυμίαν σου. Τώρα νοῶ πῶς μία πλάνη δύναται νὰ ἐκφρασθῇ δι' ὀλίγων λέξεων, καὶ ν' ἀπαιτῆ πολλά πρὸς ἀνασκευὴν τῆς. Ἀλλὰ θέλεις συμφωνήσῃ μετ' ἐμοῦ, ὅτι ἐὰν τόσαι ἐξηγήσεις ἀπητοῦντο πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν μου, δέν ἦσαν αὐταὶ ὅλως ἀδικοιολόγητοι, ἀφ' οὗ μάλιστα μοὶ ἐνέπνευσαν αὐτὰς ἄνδρες σπουδαιότατοι καὶ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Καὶ σκεπτόμενος περὶ τούτου εὐρηκα ὅτι καὶ τοῦτο σὺν τοῖς ἄλλοις περὶ ὧν δια-

λαμβάνουσιν αἱ ἐπιστολαί σου ἀποδεικνύει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, διότι ἐὰν ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια ἦτο μηχανικὴ, τὰ προϊόντα αὐτῆς θὰ ἦσαν πάντοτε ἀληθῆ, διότι οἱ νόμοι τῆς μηχανικῆς δὲν ἀμαρτάνουσι, καὶ ἐὰν ἡ μηχανικὴ αὕτη ἐνέργεια παράγῃ ἀντιφατικὰ δόγματα, πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι πάντα ἐξ ἴσου ἀληθεύουσιν, ὅπερ ἄτοπον καὶ ὅλως ἀπαράδεκτον. Ἐπειδὴ ἔχομεν ἐλευθερίαν, δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν καὶ καλὴν καὶ κακὴν χρῆσιν τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων, καὶ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀλήθειαν ἢ εἰς τὴν πλάνην. Ἄλλ' ἐν ᾧ ἡ σκέψις αὕτη μοι ὑπέδειξεν ἐπιπρόσθετον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐπιχείρημα, νέαν μοι διήγειρεν ἀπορίαν· πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας πολλάκις μοι εἶπες ὅτι χρησιμεύει ὁ λόγος, καὶ πολλάκις μετεχειρίσθης τὴν λέξιν ταύτην, καὶ ἐὰν καλῶς ἐνθυμοῦμαι, μοι εἶπες ὅτι ἐλευθερία καὶ λόγος εἶναι ὅλος ὁ ἄνθρωπος. Τώρα ἐρωτῶ σε, πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας ποῖος λόγος χρησιμεύει; ὁ ἀτομικὸς ἢ ὁ γενικὸς; καὶ ὅτε οἱ ἀτομικοὶ λόγοι δὲν συμφωνοῦσι, τίς θέλει ἀποφασίσει μεταξύ αὐτῶν; καὶ ὁ γενικὸς λόγος πῶς ἐκδηλοῦται; καὶ τί ἄλλο δύναται νὰ εἶναι ἢ σύνολον ἀντιφάσεων; Ἐπὶ τέλους, τί εἶναι ὁ λόγος οὗτος δι' οὗ διακρινόμεθα τῶν ἄλλων ζώων, καὶ

ἐν τοσοῦτον ἐξαίρεις ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς σου; Μοὶ λέγεις ὅτι ὁ προφορικὸς λόγος εἶναι δημιούργημα τοῦ ἐνδιαθέτου, ἀλλὰ τί εἶναι ὁ ἐνδιάθετος, καὶ πῶς δημιουργεῖ τὸν προφορικόν; δὲν σοι φαίνεται ὅτι δικαιούμαι νὰ σοι ἀποτείνω τὰς ἐρωτήσεις ταύτας, καὶ ὅτι τρόπον τινὰ σὺ αὐτὸς μοὶ τὰς ὑπαγορεύεις; καὶ ἂν οὐ ανέλαβες νὰ μοὶ γνωρίσῃς τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς, δὲν εἶναι φυσικὸν νὰ σε παρακαλέσω νὰ μοὶ εἴπῃς τί εἶναι τὸ προσόν τοῦτο δι' οὗ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου διακρίνεται τῆς τῶν κτηνῶν καὶ ἀνυψοῦται, καθ' ἃ λέγεις, εἰς ὑπατον βαθμὸν τελειότητος; καταγρῶμαι τὴν ἀγαθότητά σου, ἀλλὰ τίς πταίει;

ΙΗ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Καὶ πάλιν ἐκ τῆς μικρᾶς ἐπιστολῆς σου, ἀγαπητέ μοι, ἀναφύονται σπουδαιότατα ζητήματα, καὶ πρέπει ἐξ ἅπαντος νὰ τὰ λύσωμεν, ὅπως συμπληρώσωμεν, εἰ δυνατόν, τὴν περὶ ψυχῆς μελέτην. Πολὺ ἐρθῶς παρατηρεῖς ὅτι ἄνευ τῆς ἀναλύσεως τοῦ προσόντος ὁ λόγον ὀνομάζομεν ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς μένει λίαν ἀπειλής, διότι τὸ προσόν τοῦτο

εἶναι τὸ κυριώτατον. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔλλογος, καὶ ἔλλογοι εἶναι πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτῆς, καὶ ἔλλογος πᾶσα αὐτῆς ἢ ἐνέργεια. Ἄν καὶ ἡ θεωρία τοῦ λόγου ἀπαιτεῖ ὀλόκληρον πραγματείαν, θέλω οὐχ ἥττον προσπαθήσει νά σοι ἐκθέσω τὰς περὶ τούτου ιδέας μου ἐπικαλούμενος πάντοτε τὴν ἰδίαν σου παρατήρησιν πρὸς ἐξέλεγγιν αὐτῶν. Ἄς ἀφήσωμεν κατὰ μέρος ἐπὶ τοῦ παρόντος τὰς ἀπορίας σου περὶ τῆς ἐν πᾶσι παυτότητος τοῦ λόγου, περὶ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ γενικοῦ λόγου, περὶ τοῦ κύρους αὐτῶν καὶ περὶ τῆς ἐκ τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου παραγωγῆς τοῦ προφορικοῦ. Τὰ ζητήματα ταῦτα θέλουσι λυθῆ εὐκολώτερον, ἀφ' οὗ λύσωμεν τὸ πρῶτον. Λυποῦμαι ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη θὰ εἶναι ἔτι μακροτέρα τῆς προηγουμένης, ἀλλ' ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ κουρασθῆς, καὶ θά με ἀκολουθήσης.

Ὅτε ζητεῖς τὸν λόγον ἐνὸς πράγματος, τί ζητεῖς; προφανῶς ζητεῖς τὸ αἷτιον τοῦ πράγματος τούτου καὶ τῶν φαινομένων του δηλαδὴ τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί ὑπάρχει. Τοῦτο καὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι τὸ προσὸν τοῦ λόγου. Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ καθὸ ἔλλογος ζητεῖ τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί τῶν πραγμάτων. Ταῦτα ζητοῦσιν ἴσως καὶ τὰ ζῶα, ἀλλὰ πρὸς ἀνακάλυψιν αὐτῶν δὲν ἔχουσι

τὰ βοηθήματα ὅσα ἡμεῖς ἔχομεν. Καὶ πρῶτον, δυνάμει τοῦ ἡμετέρου λόγου πιστεύομεν ὅτι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δὲν δύναται ἐνταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι, πιστεύομεν δηλαδή ὅτι ἡ φύσις οἴου δῆποτε ὄντος εἶναι ἀναλλοίωτος κατὰ τὴν οὐσίαν τῆς ἂν καὶ προϊόντος τοῦ χρόνου μεταβάλλεται κατὰ τὴν μορφήν, ἀλλά, καθ' ἣν στιγμήν τὸ μελετῶμεν καὶ κατὰ τὸ ιδιαίτερον στοιχεῖον ὅπερ ἐξετάζομεν ἐν αὐτῷ, εἶναι οἶον εἶναι, καὶ οὐχὶ ἕτερον· ἐν δένδρον λ. χ. δύναται νὰ μεταβληθῆ εἰς ἀνόργανον ὕλην διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς ἐπομένης ἀποσυνθέσεως τῶν στοιχείων του, ἀλλ' ἐφ' ὅσον διατηρεῖται ὁ ὀργανισμὸς του καὶ εἶναι δένδρον, πρέπει νὰ ἔχη τὰ προσόντα τοῦ δένδρου καὶ οὐχὶ ἄλλα· ὡσαύτως ὁ πατήρ, καθ' ἣν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ τέκνα αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ πατήρ καὶ υἱός, ἀλλὰ δύναται νὰ εἶναι υἱὸς καθ' ἣν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν πατέρα του. Τὸ πρῶτον παράδειγμα σοὶ ἐξηγεῖ τὸ ἐν ταυτῷ, τὸ δεύτερον τὸ κατὰ τὰ αὐτὰ· τὸ ἐν ταυτῷ ἀναφέρεται εἰς τὸν χρόνον, τὸ κατὰ τὰ αὐτὰ εἰς τὰς ποικίλας μορφὰς καὶ σχέσεις τῶν ὄντων· ἐν μιᾷ στιγμῇ τοῦ χρόνου καὶ ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὄψιν θεωρούμενον πᾶν ὄν εἶναι ὅ,τι εἶναι,

καὶ δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι, καὶ ὡς ἐκ
τούτου ἢ περὶ αὐτοῦ ἀλήθεια εἶναι μία, δύο ἐναν-
τίαι ἀλήθειαι περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἶναι
ἀντίφασις, καὶ πᾶν ἀντιφατικὸν εἶναι ἀδύνατον.
Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι σοὶ εἶπεν ὁ τῆς λογικῆς
καθηγητῆς σου πῶς ὀνομάζεται ἡ πρώτη αὕτη
ἀρχὴ τοῦ λόγου· εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητος
ἢ τῆς ἀντιφάσεως, καὶ ὑπονοεῖται εἰς πᾶσαν
ἀπόδειξιν. Τῶνόντι, ἐὰν οἱ ὅροι τοῦ συλλογισμοῦ
δὲν ᾔσαν καὶ δὲν ἔμενον οἱ αὐτοὶ καὶ καθ' ἑαυτοὺς
καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλους σχέσιν, πᾶς συλ-
λογισμὸς θὰ ᾔτο ἀδύνατος, καὶ ὅτε συζητοῦμεν
ἐπὶ μικρὸν περὶ τινος πράγματος, ἡ συζήτησις
εἶναι ἐξηντλημένη, καὶ φθάνομεν εἰς ὀριστικὴν καὶ
ἀναμφισβήτητον ἀπόδειξιν ὅταν ἀποδείξωμεν, ὅτι
ἐὰν τὸ περὶ οὗ πρόκειται πρᾶγμα δὲν ἔχει τὸ
ἀμφισβητούμενον προσόν, δὲν εἶναι ὅ,τι εἶναι, του-
τέστιν, ἐν ταυτῶ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ εἶναι καὶ
δὲν εἶναι, ὅπερ ἀδύνατον. Ἡ ἀναγωγὴ εἰς τὴν
ἀρχὴν τῆς ταυτότητος εἶναι τὸ νεῦρον καὶ τὸ
πλήρωμα πάσης ἀποδείξεως, καὶ ἐὰν ἐξετάσῃς
τίνι τρόπῳ ἀπέδειξα ὅσα σοὶ ἀπέδειξα μέχρι τοῦδε
θέλεις ἴδει ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη ὑπενοεῖτο ὡς βᾶσις
πάσης ἀποδείξεως. — Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀρχὴν
ταύτην ὁ λόγος ἔχει καὶ ἄλλας. Οὐ μόνον πι-

στεύομεν ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον δὲν δύναται ἐν
 ταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ
 εἶναι, ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ ὑπάρχον ὑπάρχει ἐκ τινος
 αἰτίου καὶ πρὸς τι τέλος, καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸ
 αἷτιον, ἢ περὶ αὐτοῦ ἀρχὴ λέγεται ἀρχὴ τῆς
 αἰτιότητος, ὡς δὲ πρὸς τὸ τέλος, ἢ περὶ αὐτοῦ
 ἀρχὴ δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀρχὴ τῆς τελειότητος,
 ἀμφότεραι δὲ ὁμοῦ συναποτελοῦσι τὴν ἀρχὴν τοῦ
 ἀποχωρῶντος λόγου. Καὶ ἐὰν προσέξῃς εἰς τὴν
 φύσιν καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις τῶν τριῶν
 τούτων ἀρχῶν, θέλεις εὐκόλως νοήσῃς ὅτι ἡ πρώτη
 περὶ ἧς ἐλέγομεν εἶναι τρόπον τινὰ ἐν μέσῳ τῶν
 δύο ἄλλων καὶ προκύπτει ἐκ τῆς συνυπάρξεως
 αὐτῶν. Ἐπειδὴ πᾶν τὸ ὑπάρχον ἔχει αἷτιον καὶ
 τέλος, δηλαδὴ ποιητικὸν αἷτιον καὶ τελικὸν αἷ-
 τιον, διὰ τοῦτο εἶναι οἷον εἶναι, καὶ δὲν δύναται νὰ
 ἦναι ἄλλως ἢ ὡς εἶναι· ἡ φύσις αὐτοῦ συνδέεται,
 ἀφ' ἑνός, πρὸς τὸ αἷτιον, καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸ
 τέλος, καὶ ὡς μέσος ὅρος συνάπτει ἀμφότερα ἐν
 τῇ ταυτότητι τῆς ὑπάρξεώς του. Τώρα, φίλε
 μου, ἐὰν εἰσέλθωμεν εἰς βαθυτέραν ἀνάλυσιν, θέ-
 λομεν πεισθῆ ὅτι τὸ ποιητικὸν αἷτιον καὶ τὸ τε-
 λικὸν ταυτίζονται, διότι τὸ τελικὸν αἷτιον τῆς
 ὑπάρξεως οἷου δήποτε ὄντος δὲν δύναται νὰ εἶναι
 εἰμὴ, τὸ ποιητικὸν αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως θεωρούμε-

νον ὡς πρὸς τὸν πρὸς ὃν ὄρον αὐτῆς, ὥστε πραγματικῶς τὰ δύο ταῦτα αἷτια ἀνάγονται εἰς ἓν καὶ συνιστῶσι τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως οἴου δήποτε ὄντος, καὶ ἰδοὺ πῶς πάντα ἀμοιβαίως φωτίζονται καὶ δι' αὐτῆς προσέτι τῆς ταυτότητος τῆς λέξεως ἐξηγοῦνται. Ὁ ἐν ἡμῖν λόγος εἶναι ἢ δύναμις δι' ἧς ζητοῦμεν τὰ αἷτια, ἢ τοὶ τὸν λόγον τῶν ὄντων, διότι πιστεύομεν ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρξη λόγος παντὸς πράγματος. Ἐν τούτοις βλέπεις, φίλτατέ μοι, ὅτι ἡ συνύπαρξις τῶν τριῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ πίστις εἰς τινὰ συνδυασμὸν αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν, καὶ τὸν συνδυασμὸν τοῦτον δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἔλλογον τάξιν τῶν ὄντων. Τὴν τάξιν ταύτην μελετῶμεν διὰ τῆς ἐπιστήμης, τὴν τάξιν ταύτην προσπαθοῦμεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον νὰ καταλάβωμεν καὶ νὰ χρησιμοποιήσωμεν διὰ τῆς τέχνης· ἡ τάξις αὕτη εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὅταν ἠξεύρωμεν τί εἶναι οἷον δήποτε πράγμα, πόθεν προέρχεται καὶ εἰς τί χρησιμεύει, δηλαδὴ τὸ, πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί τῆς ὑπάρξεώς του, ἠξεύρομεν ἀληθῶς τί εἶναι, καὶ δυνάμεθα νὰ τὸ μεταχειρισθῶμεν ἀσφαλῶς πρὸς ὠφέλειαν ἢ πρὸς τέρψιν ἡμῶν. Ἐὰν ἐξετάσης τίνι τρόπῳ ἐγένοντο αἱ μεγάλαι ἀνακαλύψεις τῆς ἐπιστήμης ἢ αἱ μεγάλαι ἐφευ-

ρέσεις τῆς βιομηχανίας θέλεις ἴδῃ ὅτι ἐγένοντο διὰ τῆς ζήτησεως τῆς φύσεως τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἀντικειμένων, τῶν αἰτίων αὐτῶν καὶ τῶν τελῶν. Πρὸς τοῦτο γίνονται μακρὰ καὶ ἐπανειλημμένα παρατηρήσεις, καὶ ποικίλα πειράματα, καὶ ἀκριβεῖς ὑπολογισμοί, καὶ καταμετρήσεις, καὶ ἀναλύσεις, καὶ συνδυασμοί, ὅπως γνωρίσωμεν τί εἶναι τὸ δεῖνα ἐν, τὸ δεῖνα φαινόμενον, ποῖον τὸ αἷτιον καὶ ποῖα ἡ χρῆσις αὐτοῦ. Δὲν εἶχον λοιπὸν δίκαιον ὅτε σοὶ ἔλεγον ὅτι διὰ τοῦ λόγου γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἀνώτερος ἑαυτοῦ, καθ' ὅσον διὰ τοῦ λόγου νοεῖ τὸν λόγον τοῦ παντός, ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, μορφώνει ἐπιστήμας, ἐπινοεῖ τέχνας, καὶ δι' αὐτῶν μεταβάλλει καὶ κυριεύει τὴν φύσιν;

Ἄλλ' ὁ λόγος προβαίνει ἔτι περαιτέρω. Σοὶ εἶπον ὅτι τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον εἶναι ἡ ζήτησις τῶν αἰτίων. Ἀλλὰ τὰ αἷτια ὅσα ἀνακαλύπτει ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εἶναι πολλά, καὶ συνδέονται πρὸς ἄλληλα· τὸ ἐν ἐξαρτᾶται τοῦ ἄλλου, καὶ ἐν ᾧ πρὸς τὸ ἐπόμενον εἶναι αἷτιον, πρὸς τὸ προηγούμενον εἶναι ἀποτέλεσμα, ὥστε κυρίως αἷτιον δὲν εἶναι, ὃ ἐστὶ πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ αἷτια εἶναι πεπερασμένα καὶ δι' ἀλλήλων περιορίζονται. Ἀναγκάζεται λοιπὸν ὁ λόγος ὡς ἐκ τῶν ἰδίων